

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўқитувчининг ижодий қобилиятларини ривожлантириш учун инновацион технологиялардан фойдаланиш самарадорлиги ҳақида сўз боради, бу бугунги кунда репродуктив ўқитиш усулларидан унумли усулларга ўтиш жуда муҳим, бунда талабалар нафакат ўрганилаётган ходисани тусуниш, балки масалаларни ечиш, улар орасидаги сабаб-натига муносабатларини очиқ бериш, ўрганилаётган материални амалиёт билан, ҳаёт билан боғлай билиш.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об эффективности использования инновационных технологии для развития творческих способностей учителя, которая сегодня очень важно от репродуктивных методов обучения перейти к продуктивным, когда учащиеся должен не только показывать понимание изучаемого явления, но и решать задачи, вскрывая причинно-следственные связи между ними, уметь связать изучаемый материал с практикой, с жизнью.

SUMMARY. The article talks about the effectiveness of using innovative technologies for the development of a teacher's creative abilities, which today is very important to move from reproductive teaching methods to productive ones, when students must not only show an understanding of the phenomenon being studied, but also solve problems, revealing the cause-and-effect relationships between them, be able to connect the material being studied with practice, with life.

AWIR SÓYLEW KEMSHILIGI BAR BALALARDÍN KOMMUNIKATIV KÓNLIKPELERIN TEKSERIW USÍLLARÍ

Z.G.Ajimova – oqitwshi

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: nutq, ogʻir nutq kamchiliklari, alaliya, motor alaliya, muloqot malakalari, qabul qilish, fonematik qabul qilish, anamnez.

Ключевые слова: речь, тяжелые речевые нарушения, алалия, моторная алалия, коммуникативные навыки, восприятие, фонематическое восприятие, анамнез.

Key words: speech, severe speech disorders, alalia, motor alalia, communicative skills, perception, phonemic perception, anamnesis.

Kirisiw. Sóylew kemshiligine iye bolǵan balalardıń jámiyetlik turmısı, bilim alıw procesi hám ulıwma rawajlanıwında kommunikativ kónlikpeler áhmiyetli orın tutadı. Awır sóylew kemshiligi, óz gezeginde, balanıń ózin ańlawı, dosları menen baylanis ornatiwı hám jámiyette belsendi qatnasıwına unamsız tásir kórsetedi.

Awır sóylew kemshilikleri bolǵan balalar, kóbinese jámiyetlik turmista qıyınshılıqlarǵa dus keledi. Olardıń kommunikativ kónlikpelerin rawajlandırıw, olardıń jámiyetke integraciyalawǵa járdem beredi, bul olardıń ózin tutıwı hám basqalar menen qarım-qatnas jasaw múmkinshiliklerin arttıradı. Balalar ushın oqıw procesi tabıslı bolıwı ushın olar óz pikirlerin bayan ete alıwı hám basqalar menen nátiyjeli qarım-qatnas jasaw alıwı zárúr. Sonday-aq, sóylew kemshilikleri bolǵan balalarda psixologiyalıq mashqalalar payda bolıwı múmkin.

Tiykargı bólim. Kommunikativ kónlikpeler, balalardıń óz sezim-tuyǵıların bayan ete alıwına járdem beredi hám psixologiyalıq turaqlılıqtı támiyinleydi. Sóylew – bul insannıń joqarı psixikalıq funkciyaların qurawshı, basqa psixologiyalıq procesler menen óz ara baylanista bolǵan quramalı process. S.N.Seytin sóylewdi sociallıq baylanis quralı, pikirdi bayanlaw hám túsiniw procesi sıpatında bahalaydı [1]. S.Rubinshteyn bolsa sóylewdi bayanlawshı hám tásir etiwshi iskerlik sıpatında qarap, onı sananıń forması hám tilden paydalanıw procesi, sonday-aq, qarım-qatnas jasaw quralı sıpatında belgileydi [2].

Úlkenler hám balalarda sóylew buzılıwları balalıq dáwirinde psixikalıq funkciyanıń qanday da bir komponentiniń "durıs emes qalıplesiwı" nátiyjesinde yamasa úlkenirek jastaǵı adamnıń nerv sistemasına patogen tásir nátiyjesinde álleqashan qalıplesken sóylew sisteması jumısınń buzılıwı bolıwı múmkin. Disfunkciyanıń payda bolıw waqtı, xarakteri hám kólemine qarap sóylew buzılıwlarınıń belgileri hám sıpatı ózgeredi.

Awır sóylew buzılıwları – bul balalar seslerdi aytıwda, sózlerdi qalıplestiriwde hám gápderdi dúziwde sezilerli qıyınshılıqlarǵa dus keletuǵın jaǵday bolıp, bul olardıń átiraptaǵılar menen baylanısıwı hám jámiyetke integraciyasın qıyınlastıradı.

Awır sóylew buzılıwlarınıń sebepleri bala organizmine tásir etiwshi ishki (endogen) hám sırtqı (ekzogen) faktorlar esaplanadı. Awır sóylew buzılıwlarınıń túrleri arasında alaliya, afaziya, dizartriya, rinolaliya hám tutlıǵıw bar.

Alaliya – hámiledarlıq yamasa balanıń erte rawajlanıw dáwirinde bas miy qabıǵınıń sóylew oraylarında júzege keletuǵın organikalıq buzılıwlar sebepli sóylewdiń joqlıǵı yamasa onıń tolıq rawajlanbawı [3].

Alaliya sóylew nuqsanı bolǵan balalarda sóylew, óz pikirın bayan etiw derlik rawajlanbaǵan boladı hám bul kommunikativlik kónlikpeniń keshigiwıne alıp keledi.

"Kommunikativ kónlikpe" túsiniǵine izertlewshiler túrlishe pikir bildirgen.

Amerikalı sociolingvist Dell H.Hymes (1972) N.Chomsky tárepinen "kommunikaciya kónlikpesi" atamasın birinshi bolıp sociolingvistikalıq koncepciya sıpatında qollandı. Ilimpaz tap sol túsinikti kommunikativ iskerliginde qatnasıw imkaniyatın beretuǵın qábilet yamasa tildiń situaciyalıq sáykesligin ruwxıy ańlay alıw qásiyeti sıpatında qaradı. Onıń pikirinshe, kommunikativ kónlikpe bir neshe tilde sóylese alıw kónlikpesin ańlatadı [4].

Qarım-qatnas balalarda áhmiyetli turmıslıq kompetenciya esaplanadı. Ásirese, sóylewinde kemshiligi bolǵan balalarda sóylew kommunikaciyasın mektepke shekemgi jasta-aq qalıplestiriw máselesi áhmiyetli bolıp tabıladı. Házirgi kúnde mektepke shekemgi bilimlendiriw úzliksiz bilimlendiriwdiń birinshi basqısı bolıp, balanıń kompetenciya toplanın tolıq ólestiriwdi maqset etip qoyadı. Mine usıladı esapqa alıp awır sóylew kemshilikleri bolǵan balalardıń kommunikativ kónlikpeleriniń rawajlanıw ózgesheliklerin anıqlaw maqsetinde eksperimental izertlew alıp barıldı.

Eksperimental izertlewdiń maqseti mektepke shekemgi úlken jastaǵı awır sóylew nuqsanı bolǵan balalarda kommunikativ kónlikpeleriniń qalıpleskenligin anıqlaw hám úyreniwden ibarat edi.

Maqsetten kelip shıǵıp, tómendegi anıq wazıypalardı belgiledik:

1) awır sóylew kemshiligi bolǵan mektepke shekemgi jastaǵı balalarda qatnasıq kónlikpelerin úyreniw usılların islep shıǵıw;

2) balalardıń qatnasıq kónlikleriniń qalıpleleri dárejesin olardıń sóylew hám kommunikativ rawajlanıwındaǵı ózine tán ózgeshelikleri menen baylanıslılıǵın anıqlaw;

3) ata-analardıń balalar menen óz ara qatnasıqlarınıń ózgesheliklerin anıqlaw;

4) sóylewi tolıq rawajlanbaǵan balalarda empatiya hám decentraciya dárejesin úyreniw;

5) mektepke shekemgi jastaǵı sóylew rawajlanıwı normal bolǵan balalarda kommunikativ komponentleri jaǵdayın salıstırmalı úyreniw.

Ekspperimental úyreniwde qoyılǵan wazıypalarǵa erisiw maqsetinde D.Veksler metodıkası, "Rukovichki" metodıkası (avtor - G.A.Sukerman), Kommunikativ háreketlerdi iyelew dárejesin anıqlaw metodıkası (D.I.Boykov, S.B.Boykova), Izertlew nátiyjelerin matematikalıq-statistikalıq bahalaw usılların qollandıq.

Izertlew 2021-jıldan 2025-jılǵa shekemgi dáwirde Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis qalası № 26, Xojeli qalası 17-sanlı arnawlı mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde korrekciya-logopediyalıq jumıs 3 jastan 7 jasqa shekemgi 25 alalıyalı balalar qamtıp alındı. Olardan 8 inde sensor, 14 inde motor, 3 inde sensomotor alalıya dizimge alındı. Alalıyalı 18 balada, yaǵnıy, 74% ten artıq jaǵdayda, qanıgeler tárepinen individual qatnasıqtan soń talap etilgen sóylew háreketin orınlawdan bas tartıw hám nevroz yamasa individual qatnasıqtan aldın talap etilgen háreketi orınlawdan bas tartıw, agressiya hám sóylewden tolıq bas tartırıw sıyaqlı jaǵdaylar belgilengen. 24 balada (95% ten artıq) kommunikativ iskerlikte baylanıs ornatiw, kelise alıw kónlikpeleri menen baylanıslı anıq belgilengen qıyınshılıqlar anıqlandı.

Alalıyalı balalardıń 18 inde, yaǵnıy, 71,6% jaǵdaylarda sóylew negativizmi kórindi. Kópshilik alalik balalarda (23 balada, yaǵnıy, 83% ten artıq jaǵdaylarda) kommunikativ kónlikpelerinen paydalanıw menen baylanıslı sezilerli qıyınshılıqlar belgilengen, olardıń qatnasıǵı, kóbine, rás-miy sıpatqa iye ekenligi anıqlanǵan.

Solay etip, alalıyalı balalarda, kóbine, kommunikaciyaǵı qıyınshılıqlar hám negativizm kórinisindegi (tiykarınan, sensor alalıyada) minez-qulıq buzılıwları bayqalatuǵınlıǵı anıqlandı. Bul jaǵday sensor alalıyada baǵdarlangan sóylewdi túsiniw qábiletiniń salıstırmalı túrde qatań buzılıwı menen túsindiriledi. Motor alalıyada baǵdarlangan sóylewdi túsiniw dárejesi sensor alalıyadaǵıǵa qaraǵanda ádewir joqarı boladı, sonıń menen birge, motor alalıyalı balalar úlkenler menen baylanısqa kiriswdiń alternativ quralları sıpatında im-ishara hám mimikadan belsene paydalana aladı. Sensomotor alalıyada bolsa baǵdarlangan sóylewdi túsiniw qábileti bir qansha saqlanıp qaladı, biraq bunday balalar baylanıstıń alternativ usıllarınan azıraq paydalanadı.

Baqlaw dawamında alalik balalarda qosımsha kognitivlik kónlikpe hám tájiriylar belardiń qalıpleleriwińin artta qalıp atırǵanlıǵı anıqlandı. Intellectual júkleme dawamında dıqqattı topla, dıqqattıń turaqlılıǵı hám kóshpeliliǵı sıyaqlı qábiletler dárejesiniń tómenlewi baqlandı. Balalar sózli emes tapsırmalardı maqul kóredi. Zattı qabıllaw saqlanıp qalǵan. Zattar toparlawın leksikalıq toparına qaray tańlay aladı, biraq ayırım qáteliklerge jol qoyadı. Qáteler kórsetilgende óz qátelerin óz betinshe durıslay aladı. 2-4 bólimnen ibarat, mazmunına qaray óz ara baylanıslı bolǵan hám juwmaqlanǵan háreketi bildiretuǵın syujetli súwretler izbe-izligin durıs qoya aladı. Sonıń menen birge, keńislikte baǵdar alıw hám haqıyqıy waqıyalar izbe-izligin anıqlawda ayırım qıyınshılıqlar baqlandı. Házirgi waqıtta motor alalı-

yalı balanıń minez-qulqında tapsırmalı orınlawdan bas tartıw yamasa gápke kirmew kórinisindegi (másele, "qálemeymen," "islemeymen") negativizm jaǵdayları waqıt-waqtı menen kórinedi. Dáslep minez-qulıqtaǵı negativizm iskerlikten bas tartıw, demonstrativ minez-qulıq kórinisinde sáwlelengen hám bul balalar hám olardıń ata-anaları arasındaǵı óz ara múnásibetlerge jaman tásir etken.

Ata-analar, kóbine, perzentleriniń neni qálep atırǵan hám ne ushın gápke kirmey atırǵan túsine almaydı. Házirgi waqıtta ata-analar balaların imkaniyatların ańlaw hám pedagoglar menen óz ara múnásibetke kirisw arqalı balaların jaqsıraq túsiniw baslaǵan hám olar arasındaǵı óz ara múnásibetler bir qansha jaqsılǵan. Kommunikativ mashqalardı saplastırıw hám sóylewdi qalıplestiriw arqalı sóylew negativizmi jaǵdayların kemeygenligin atap ótiw múmkin.

Ádebiyatları analizlew hám jeke baqlawlar tiykarında mektepke shekemgi jastaǵı motor alalıyalı balalardıń sóylesiw qábiletin rawajlandırıwǵa tosqańlıq jasaytuǵın qıyınshılıqlar anıqlandı.

Awır sóylew kemshiligi bolǵan balalar sóylew kónlikpelerin úyreniwge baylanıslı baǵdarlama islep shıǵıp, tómendegi punktlerdi óz ishine alǵan:

1. Úlken mektepke shekemgi jastaǵı motor alalıyalı balalardıń kommunikativ kónlikpesindegi ózine tán qásiyetler hám onıń qalıpleleri dárejesin anıqlawǵa qaratilǵan nátiyjeli psixologiyalıq qurallardı tańlap alıw.

2. Alınǵan maǵlıwmatları analizlew hám úlken jastaǵı mektep jastaǵı alalıyalı balalardıń kommunikativ kónlikpesin qalıplestiriwdegi ózine tán ózgesheliklerdi anıqlaw hám de izertlewden alınǵan nátiyjelerdi sapa tárepinen analizlew hám statistikalıq qayta islew.

3. Alınǵan maǵlıwmatlar tiykarında mektepke shekemgi úlken jastaǵı motor alalıyalı balalardıń kommunikativ kónlikpesin qalıplestiriwge qaratilǵan kompleksli korrekciyalıq tásir baǵdarların islep shıǵıw.

Gipotezanı tastıyıqlaw hám izertlewde qızıqtırǵan máseleler boyınsha juwap alıw ushın sapa hám muǵdar kórsetkishlerin anıqlaw metodlarınan paydalanıldı. Bunday metodlar biykarǵa tańlanbadi. Bul eki túrdegi metodlar bir-birin tolıqtırıp turadı, kommunikativ kónlikpesiniń rawajlanıwındaǵı ózine tán ózgeshelikler haqqında túsiniw payda etiw hám úlken mektepke shekemgi jastaǵı alalıyalı balalardıń sóylesiw kónlikpesin qalıplestiriw ózgesheliklerin anıqlaw múmkinshiligin beredi hám de izertlewimiz nátiyjeleriniń isenimligin arttıradı.

Bul mashqalanı úyreniw maqsetinde shólkemlestirilgen teoriyalıq talqılawǵa tiykarlanıp muǵdar hám sapa kórsetkishlerin talqılawǵa qaratilǵan metodikalardı óz ishine alǵan psixodiagnostikalıq kompleks qalıplestirildi:

– medicinalıq hám pedagogikalıq hújjetlerdi (sonıń ishinde, logopediyalıq juwmaqlardı da) tallaw;

– baqlaw (balanıń baylanıs ornatiwdaǵı baslaması; úlkenler hám jasları menen sóylesiwge bolǵan mıtajligi; bala qáleytuǵın baylanıs túri; sóylesiw qıyınshılıqları; bala-nıń óz kemshiligine bolǵan qatnası hám onıń biliniw; óz ara qatnaslar dawamındaǵı júris-turis reaksiyaları; sóylesiwdiń paralingvistikalıq quralları – mimika, im-isharalar hám basqalardan paydalanıw).

– intellektual rawajlanıw buzılıwları hám motor alalıyalı balalardı differencial diagnostikalaw menen baylanıslı qıyınshılıqlar bar bolǵanlıǵı sebepli Vekslerdiń standartlastırılǵan testi arqalı úlken mektepke shekemgi jastaǵı motor alalıyalı balalardıń intellektual rawajlanıw dárejesi bahalandı. Bul bizge alalıyalı balalardı intellektual buzılıw bar balardan ajıratıw hám de alalıyalı balalardıń bir qıylı

tekli toparın qalıplestiriv imkanın berdi.

– diagnostikalıq qurallar tańlap alındı: "Qolǵaplar" metodikalı (G.A.Sukerman), kommunikativ kónlikpelerden paydalana alıw dárejesin anıqlaw (D.I.Boykov, S.V.Boykova). Biz diagnostikalıq metodikalardı tańlaw barısında mektepke shekemgi jastaǵı alalıyalı balalardıń sóylew kemshiliginin awırılıq dárejesine qaratılǵan sóylewdi túsiniw qábileti hám usı topar balalarındaǵı kommunikativ kónlikpelerin esapqa aldıq. Sonıń menen birge, metodikalardıń kórsetiw waqtında mimika, im-ishara hám kórgizbeli materiallardı qollanıwǵa mimkinshilik beretuǵın ápiwayı instrukciyalardı iye ekenligi itibarǵa alındı.

Juwmıq. Motor alalıyalı mektepke shekemgi jastaǵı balalarda kommunikativ kónlikpelerin bahalaw ólshemleri tómendegiler bolıp esaplanadı: óz ara tásir etiwdiń túrli jaǵdayların túsiniw, qatnasıqqa kiriw ózgeshelikleri hám átiraptaǵılar menen óz ara tásir etiw ózgesheligi, birgeliktegi xızmette sáwbetlesiniń poziciyasın esapqa alıw qábileti, qatnasıq háreketlerin iyelew. Olar tiykarında motor

alalıyalı úlken mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń kommunikativ kónlikpesin qalıplestiriwdegi qıyınshılıqlardıń psixologiyalıq mexanizmleri kórip shıǵılǵan hám bahalangan.

Mektepke shekem úlken jastaǵı motor alalıyalı balalar kommunikativ kónlikpesin qalıplestiriwdiń ózine tán ózgesheliklerine iye. Olar sociallıq óz ara qatnasıqtıń hár qıylı jaǵdayların túsiniw hám bahalawda qıyınshılıqlarǵa dus keledi, sonıń ushın mashqalalar "prekontakt" basqışında payda boladı. Mektepke shekemgi jastaǵı alalıyalı balalar baylanısqa kiriskende teńlesleriniń itibarın ózine tartıwǵa hám birgeliktegi xızmetti baslawǵa umtılmaydı. Olar ushın normal rawajlanıp atırǵan balalarǵa salıstırǵanda teńlesleriniń tásirine sezgirliktiń tómén dárejesi tán bolıp, bul sırtqı túrtki hám óz ara tásirge qarsılıq kórsetken halda birgeliktegi iskerlikke kirisiwdiń anıq qıyınshılıqlarında kórinedi, bul bolsa olardıń shaxslar aralıq qatnasıqları hám ulıwma sóylesiw kónlikpesiniń rawajlanıwın sezilerli dárejede qıyınlastıradı.

Ádebiyatlar

1. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок. Лингвистика детской речи. -М: «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 2000. –С. 235.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. -Санкт Петербург: «Питер», 2002. –С. 720.
3. Волкова Л.С. Логопедия: Учебник для студентов дефектолог. фак. пед. вузов / Под ред. Л.С.Волковой, С.Н.Шаховской 3-е изд. - М.: «Владос», 2012. – С. 364.
4. Saleh S. E. Understanding Communicative Competence. // University Bulletin. - 2013. V. 3(5). - P. 101-110.

REZYUME. Maqolada alaliya nutq kamchiligida muloqat malakalarning rivojlanmaganlik darajasini aniqlash usullari haqida so'z boradi. Alaliyalı bolalarning muloqot malakalarini tekshirish dasturi ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются методы определения уровня неразвитости коммуникативных навыков при алалийском речевом дефекте. Разработана программа проверки коммуникативных навыков детей с алалией.

SUMMARY. The article examines methods for determining the level of underdeveloped communication skills in children with alalia, a speech disorder. A program has been developed to assess the communication skills of children with alalia.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Ж.А.Бекманова – доктор философии по педагогическим наукам

А.Е.Калыбаева – базовый докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: бағрикенглик, маданиятлар диалоги, мактабгача ёшдағи болалар, тажриба эксперименти, таҳлил, муаммолар, ўйин фаолияти, санъат, омиллар, тамойиллар, интеграция, ҳаётийлик, ижодкорлик.

Ключевые слова: толерантность, диалог культуры, дошкольники, пилотный эксперимент, анализ, проблемы, игровая деятельность, искусство, факторы, принципы, интеграция, витagenность, творчество.

Key words: tolerance, dialogue of cultures, preschoolers, pilot experiment, analysis, problems, play activities, art, factors, principles, integration, vitality, creativity

Введение. В эпоху экономической и политической конкуренции, проявлений социальной, этнической и культурной нетерпимости, экстремизма и терроризма значение и роль толерантности многократно усиливается.

С первых дней независимости в Узбекистане начался и продолжается процесс возрождения национальных и общечеловеческих ценностей, характерных для нашего многонационального и многоконфессионального государства. Узбекистан древних времен известен в мире как страна, ярко демонстрирующая такие качества, как толерантность и терпимость, доброта и великодушие.

Основная часть. Педагоги, психологи, методисты сходятся в мнении о том, что формирование толерантности должно начинаться с самого детства и, так как дошкольная ступень образования признается равнозначной всем последующим ступеням образования ввиду ее значительной сензитивности, то возникает необходимость приобщения дошкольников к толерант-

ным взаимоотношениям с детьми и взрослыми, представляющими другие культуры, взгляды, манеры поведения и общения. То есть перспективным направлением дошкольной педагогики является формирование толерантности детей на основе:

- осуществления диалога с детьми и взрослыми как представителями других культур;
- выполнение роли носителя собственной культуры,
- построение образовательно-воспитательного процесса на материале искусства;
- участника диалога на разных уровнях.

Соответствие уровня толерантности этим пунктам имеет большое значение для успешного существования личности в обществе и решения многих психолого-педагогических и социальных проблем.

Для составления более четкого плана формирующего эксперимента мы сочли необходимым провести пилотный эксперимент по установлению наличия и степени развития у дошкольников начальных задатков толерантного мышления, восприятия, оценивания,